

Mr BRANKO MEDOJEVIĆ

DRUŠTVENO-EKONOMSKA SADRŽINA PROIZVODNOG RADA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU

U posljednje vrijeme pojavilo se nekoliko radova koji tretiraju pitanje Marksovog tumačenja proizvodnog i neproizvodnog rada, te njegove konkretizacije na naše uslove.¹ Ovo oživljavanje interesa za Marksovu teoriju proizvodnog i neproizvodnog rada uzrokovano je potrebama izgradnje adekvatnih odnosa između oblasti materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti, odnosa koji će biti negacija etatiističko-birokratskog i tržišnog (sa izraženom komponentom stihijskog) regulisanja tokova društvene reprodukcije, odnosa u kojima će radni čovjek biti u poziciji da upravlja, bez obzira na oblast djelovanja, svojim radom i njegovim rezultatima na svim nivoima društveno-ekonomske organizovanosti udruženog rada.

Međutim, nije prvi put da se Marksovo shvatanje proizvodnog rada različito tumači, a da se iz tako različitih prilaza izvode manje-više istovjetni zaključci o pojedinim pitanjima razvoja društveno-ekonomskih odnosa (u ovom slučaju o društveno-ekonomskom ka-

¹ Dr V. Zeković: „Sticanje dohotka slobodnom razmenom rada“, Marksistička misao, br. 3/1976; Dr M. Trkulja: „Rad i dohodak u društvenim djelatnostima“, Marksistička misao, br. 3/1976; M. Todorović: „Proizvodan rad u socijalističkom samoupravnom društvu“, Socijalizam, br. 2/1978; Dr D. Dragišić: „Teorijska zasnovanost i društveno-ekonomsko značenje slobodne razmene rada“, Marksistička misao, br. 2/1979; Dr R. Savković: „Društveno-ekonomski sadržaj slobodne razmene rada“, Marksistička misao, br. 2/1979; Dr S. Klimov: „Slobodna razmena rada kao novi oblik samoupravne integracije društvenog rada“, Marksistička misao, br. 2/1979; Dr A. Dragičević: „Aktuelna politička ekonomija“, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1979.

Karakter ovog rada je takve prirode da ćemo morati ponoviti neke naše stavove iznijeti u članku: „Proizvodan i neproizvodan rad i neka pitanja slobodne razmjene rada“, Samoupravljanje, br. 5/1979.

rakteru odnosa koji se uspostavljaju razvojem slobodne razmjene rada).

Potrebe privredne izgradnje, poslije pobjede socijalizma, organizacije proizvodnje i raspodjele društvenog proizvoda u uslovima ograničenih materijalnih mogućnosti i nužnost stvaranja novih veza i odnosa između učesnika društvene reprodukcije, kao i nerazumijevanje suštine Marksove analize proizvodnog i neproizvodnog rada, Marksovog metodološkog postupka, te različiti nivoi analize (društveno-pojedinačni privredni subjekt, uzimanje u obzir isključivo materijalne proizvodnje i apstrahovanje ostalih djelatnosti i sl.) uzroci su ovih razlika.

Cilj ovog rada je da doprinese prevazilaženju postojećih razlika u tumačenju proizvodnog i neproizvodnog rada radi stvaranja jedinstvene teorijske osnove za razrešavanje brojnih pitanja ne samo slobodne razmjene rada, već i izgradnje cjelovitog privrednog sistema, instrumentarija privredne politike i sl.

1. Ovu analizu počecemo sa poslednjim stavom prve knjige „Teorija o višku vrijednosti“, gdje Marks ističe: „Mi ovdje imamo posla samo još s *proizvodnim kapitalom*, to jest s kapitalom koji dejstvuje u *neposrednom procesu proizvodnje*. Kasnije ćemo preći na kapital u *prometnom procesu*. I tek kasnije, pri razmatranju posebnog oblika koji kapital dobija kao *trgovinski kapital*, moći će se odgovoriti na pitanje koliko su radnici koje on upošljava proizvodni ili neproizvodni.“² Činjenica da Marks analizu nije doveo do kraja, uključujući u nju i oblasti društvene reprodukcije u kojima se ne stvara višak vrijednosti (postoje samo pojedine napomene, zavisno od predmeta analize), ne predstavlja otežavajuću okolnost za analizu proizvodnog i neproizvodnog rada u savremenim uslovima. Na bazi Marksovog metodološkog postupka analizu treba dovesti do kraja i definisati razliku između proizvodnog i neproizvodnog rada u svim sferama društvene reprodukcije. Problem predstavljaju, ustvari, postojeće razlike u tumačenju proizvodnog i neproizvodnog rada, izvedene iz iste polazne osnove — Marksovog stava.

Već sama definicija proizvodnog rada, data sa aspekta prostog procesa rada³, kada je apstrahovan društveni odnos u kojem se obavlja proces proizvodnje, dovela je do različitih njegovih tumačenja. Po jednim, tu je Marks imao u vidu rad čiji je rezultat materijalni proizvod, dok drugi polaze od stava da Marks ima u vidu društveno koristan rad.⁴

² K. Marks: „Teorije o višku vrijednosti“, K. Marks—F. Engels: Sabrana dela, knjiga 24, tom I, Prosveta, Beograd, 1969; str. 315.

³ „Ako čitav proces posmatramo sa stanovišta njegovog rezultata, proizvoda, onda se oba, i sredstva za rad i predmeti rada ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sam rad kao proizvođan rad“. K. Marks: „Kapital“, Kultura, Beograd, 1958, str. 365.

⁴ Šire vidjeti: M. V. Solodkov, L. S. Krilov: „Metodologija isljedovanja praiizvaditeljnovo truda pri kapitalizme“, (na ruskom), izdanje — Moskovski univerzitet, Moskva, 1974, str. 7.

Ekonomске kategorije, kao teorijske apstrakcije određenih društvenih odnosa, doživljavaju sudbinu društvenih odnosa — sa njihovim razvojem dobijaju širi i potpuniji smisao, tačnije odražavaju suštinu datih odnosa, sa njihovim nestankom — prestaje potreba za njima, da bi suština novih odnosa bila izražena kroz nove kategorije. Zato se ne može nikako pobrkati pitanje šta je proizvođan rad s stanovišta kapitala sa pitanjem proizvodnog rada u prvobitnoj opštini, feudalizmu ili socijalizmu, na primjer.⁵ Kapitalistički društveno-ekonomski odnos pored kvantitativnog opredeljenja proizvodnog rada određuje i njegov kvalitativni aspekt. Navešćemo nekoliko često korišćenih Marksovih stavova. Naglašavajući da kapitalistički društveno-ekonomski odnos *sužava* pojam proizvodnog rada, jer je kapitalistička proizvodnja proizvodnja viška vrijednosti, Marks ističe: „Radnik ne proizvodi za sebe, već za kapital. Zato nije više dovoljno da on uopšte proizvodi. On mora da proizvodi višak vrijednosti. Proizvođan je samo onaj radnik koji proizvodi višak vrijednosti za kapitalistu, koji dakle služi *samooplođivanju kapitala*.“⁶ Sličan stav imamo i u „Teorijama o višku vrijednosti“: „Proizvođan rad je samo *skraćeni izraz* za *cio* odnos radne snage u kapitalističkom procesu proizvodnje i na način u kojem se ona u njemu pojavljuje. Ali razlikovanje od drugih vrsta rada je od najveće važnosti, pošto ono izražava određenost oblika onog rada na kome je zasnovan cjelokupni kapitalistički način proizvodnje i sam kapital... Ako, dakle, govorimo o proizvodnom radu, onda govorimo o *društveno* određenom radu, o radu koji predstavlja sasvim određeni odnos između kupca i prodavca rada.“⁷ U čemu je suština tog odnosa? „Ali nije taj konkretni karakter rada, njegova upotrebna vrijednost kao takva, nije dakle, na primjer, krojački, obućarski rad, pređenje, tkanje itd. ono što sačinjava specifičnu upotrebnu vrijednost za kapital, što mu daje obeležje *proizvodnog rada* u sistemu kapitalističke proizvodnje. Njegovu *specifičnu upotrebnu vrijednost* za kapital ne čini njegov određeni korisni karakter, kao što ne čini ni posebna korisna svojstva proizvoda u koji se opredmećuje. Tu specifičnu upotrebnu vrijednost daje mu njegov karakter kao stvaralački elemenat razmjenske vrijednosti, daje mu apstraktni rad, i to ne zato što uopšte predstavlja neku određenu količinu opšteg rada, nego zato što on predstavlja *veću* količinu apstraktnog

⁵ „Jedino buržoaska ograničenost, koja kapitalističke oblike proizvodnje smatra za njene apsolutne oblike — otuda za većite prirodne oblike proizvodnje — može da pobrka pitanje šta je proizvođan rad s gledišta kapitala, s pitanjem koji je rad uopšte proizvođan, ili šta je proizvođan rad uopšte, i otuda da smatra za vrlo mudar svoj odgovor da je svaki rad koji nešto proizvodi, koji daje bilo koji rezultat, eo ipso proizvođan rad.“ K. Marks: „Teorije o višku vrijednosti“, isto, str. 300.

⁶ K. Marks: „Kapital“, isto, str. 365.

⁷ K. Marks: „Teorije o višku vrijednosti“, isto, str. 302.

rada od one *sadržane* u njegovoj cijeni, to jest u *vrijednosti radne snage*.“⁸

Iz navedenih Marksovih stavova mogu se izvući sledeći zaključci.

a) Upravo društvena određenost rada u kapitalizmu (radi se o najamnom radu) opredeljuje proizvodnost rada, jer je za kapital proizvođen samo onaj rad koji stvara višak vrijednosti, odnosno služi njegovoj oplodnji. Podvlačimo ovaj poslednji momenat, jer Marks već u I tomu „Kapitala“, gdje apstrahuje pojavne oblike viška vrijednosti, naglašava da se pojam proizvodnog rada ne može sužavati samo na rad koji stvara višak vrijednosti, već treba uključiti i rad koji služi oplodnji kapitala⁹, bez obzira na sferu njegovog odvijanja (proizvođen rad učitelja ne može se objašnjavati njegovom integrisanošću u proces proizvodnje, njegovom egzistencijom kao dijela ukupnog radnika). Prema tome, proizvođen rad je opredijeljen kvantitativno i kvalitativno. Kvalitativno su njegove granice određene činjenicom da on reprodukuje kapitalistički društveno-ekonomski odnos proizvodnjom viška vrijednosti, odnosno oplodnjom uloženog kapitala (na bazi neplaćenog rada). Kvantitativna granica je data suviškom koju najamni radnik stvara iznad vrijednosti svoje radne snage, odnosno, šire — viškom rada u odnosu na potreban rad za reprodukciju radne snage. Znači, proizvođen rad se *iz rada koji stvara materijalnu osnovu života* (što je prvi stepen Marksove analize — kada se apstrahuje društveni odnos proizvodnje) pretvara u rad koji predstavlja osnovu reprodukovanja kapitalističkog društveno-ekonomskog odnosa.

b) Postavlja se pitanje, imajući u vidu naprijed iznijeto kvalitativno i kvantitativno određenje proizvodnog rada, da li se mogu izvući neke opšte, zajedničke karakteristike proizvodnog rada, koje bi važile za različite društveno-ekonomske odnose. M. V. Solodkov i L. S. Krilov, u citiranom radu, analizirajući ovo pitanje ističu da se u prvobitnoj zajednici, u kojoj proizvod pripada opštini, kao proizvođen rad pojavljuje rad koji stvara višak proizvoda iznad proizvoda neophodnog za reprodukciju proizvođača, a koji opština upotrebljava za nadoknadu utrošenih sredstava za proizvodnju, za proširenje proizvodnje i sl. Količinsku mjeru proizvodnog rada u robovlasništvu i feudalizmu predstavlja razlika između količine rada utrošene u procesu proizvodnje i količine rada neophodne za reprodukciju radne snage. Prema tome, „razlika između rada utrošenog u procesu proizvodnje i rada neophodnog za reprodukciju radne snage, koja istupa kao višak proizvoda rada, koji se prisvaja u

⁸ K. Marks: Isto, str. 306.

⁹ „Samo je onaj rad proizvođen koji proizvodi kapital“ (K. Marks: Teorija o višku vrijednosti“, isto, str. 101); „Glumac, na primjer, pa čak i klovn je prema tome proizvođen radnik ako radi u službi nekog kapitaliste (entreprenur-a), kome daje više rada nego što dobija od njega u vidu najamnine.“ K. Marks, isto, str. 102; podvukao B. M.

vidu sredstava za proizvodnju i potrošnju od strane vlasnika faktora proizvodnje, čini najvažniju crtu proizvodnog rada u svim načinima proizvodnje.¹⁰ Da ne bi bilo zabune: i u kapitalizmu, kao i u ostalim načinima proizvodnje, rad u materijalnoj proizvodnji predstavlja osnovu na kojoj je čitav sistem izgrađen, ali se proizvođan rad ne može svesti samo na rad u materijalnoj proizvodnji. Na osnovu do sada iznijetog može se zaključiti da se kao opšta karakteristika proizvodnog rada u različitim društveno-ekonomskim odnosima pojavljuje to da je on nužno sredstvo reprodukcije, naravno u određenoj društvenoj formi, postojećih društveno-ekonomskih odnosa (na jednoj strani reprodukuje se rob, na drugoj robovlasnik, reprodukuje se kmet i feudalac, najamni radnik i kapitalista). Zato ni materijalno opredmećenje rada ne predstavlja opšte važeće obeležje proizvodnog rada, i ako je materijalno opredmećenje proizvodnog rada na nižim stepenima razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa praktično bilo i jedini oblik njegovog ispoljavanja.

c) Sa kog aspekta definisati i analizirati proizvodan rad? To je pitanje postavljeno i analizirano u većem broju radova, kako u našoj literaturi, tako i u stranoj, posebno sovjetskoj. Ustvari, da bi se negirala shvatanja koja pod proizvodnim radom ne posmatraju rad samo u materijalnoj proizvodnji, koji stvara višak vrijednosti, već i svaki rad, kapitalistički organizovan, koji oplođuje uloženi kapital — ističe se razlika između interesa pojedinačnog kapitaliste i interesa društva. Tako ono što je proizvodno sa aspekta pojedinačnog kapitaliste nije proizvodno sa aspekta društva i obrnuto. Već smo citirali stav u kome Marks ističe da proizvođan rad „*predpostavlja sasvim određeni odnos kupca i prodavca rada*“ (pod. B. M.). Uostalom, postavlja se pitanje uopšte opravdanosti takvog prigovora kada se zna da je u kapitalizmu interes pojedinačnog kapitaliste, bez obzira na formu ispoljavanja, interes na kome je zasnovan cjelokupni sistem.¹¹ Obično se iza stavova o društvenom aspektu proizvodnog rada krije, ustvari, izjednačenje proizvodnog rada sa stvaranjem nacionalnog dohotka, odnosno društvenog proizvoda. Međutim, proizvođan rad i stvaranje nacionalnog dohotka, odnosno društvenog proizvoda nemaju među sobom nikakve direktne veze. Prema tome, aspekt sa koga treba prići analizi proizvodnog rada uslovljen je *konkretnim oblikom i načinom reprodukcije datog društvenog odnosa*, te zato u kapitalizmu za analizu proizvodnog i neproizvodnog rada nije bitan ni interes društva, ni interes potrošača, već jedino interes kapitaliste, kroz čije se ostvarenje i reprodukuje kapitalistički društveno-ekonomski odnos.¹²

¹⁰ M. V. Solodkov, L. S. Krilov: Isto, str. 29.

¹¹ „Razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada pravi se ovdje svagda s *gledišta posjednika novca, kapitaliste, a ne radnika*“. K. Marks: „Teorije o višku vrijednosti“, isto, str. 102.

¹² Za A. Dragičevića je navedeni aspekt čisto formalan, jer eto i najproizvodniji rad, ako, na primjer, fabrika unajmi stolara da joj izradi na-

Isto pitanje postavlja se i u sistemu socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Ako je interes neposrednih proizvođača interes na kome je zasnovan cjelokupni samoupravni društveno-ekonomski sistem (usaglašavanje interesa na raznim nivoima organizovanosti vrši se po dogovorenoj samoupravnoj proceduri), onda analizi proizvodnog i neproizvodnog rada u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima treba prići s aspekta konkretnog oblika i načina reprodukcije samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

2. U kriterijumu razgraničenja proizvodnog i neproizvodnog rada najjasnije se ogledaju razlike između pojedinih tumačenja proizvodnog i neproizvodnog rada. No, prije analize tih različitih stavova, ukratko ćemo se osvrnuti na Marksovo objašnjenje.

Već je naveden Marksov stav da se specifična društvena određenost radne snage kao robe, njena specifična upotrebna vrijednost sastoji ne u korisnom karakteru rada, niti u upotrebnoj vrijednosti koju stvara, već u njenoj sposobnosti da stvori veću vrijednost od svoje sopstvene, da dâ više rada nego što je neophodno za njenu reprodukciju. Kratko — da oploduje uloženi kapital. „Upotrebna vrijednost robe u kojoj se otelovljuje rad nekog proizvodnog radnika može da bude najništavnije vrste. Ova materijalna odredba nije ni u kakvoj vezi s ovim njegovim svojstvom, koji naprotiv izražava samo određeni društveni odnos proizvodnje. To je odredba rada koja ne proističe iz njegove sadržine ili njegovog rezultata, već iz njegovog određenog društvenog oblika.“¹³ (pod. B. M.)

Među najvažnije naučne zasluge A. Smita Marks ističe, imajući u vidu njegovo prvo shvatanje proizvodnog rada, Smitovo razlikovanje proizvodnog rada kao rada „koji se neposredno razmjenjuje za kapital“ i neproizvodnog rada, kao rada „koji se ne razmje-

mještaj, postaje neproizvodan. Društveni aspekt proizvodnog rada je bitan — proizvodnja materijalnog bogatstva je osnovica svakog društva (isto, str. 69). Ako se slijedi navedena logika, onda nema nikakvih problema u analizi proizvodnog rada — jasno je ko, kako i gdje stvara materijalni proizvod. S druge strane, to je vraćanje na drugu Smitovu koncepciju proizvodnog rada, koju Marks kritikuje u I tomu „Teorija o višku vrijednosti“.

¹³ K. Marks, isto, str. 102—103; Slični su i sledeći stavovi: „Materijalna određenost rada, a stoga i njegovog proizvoda, nema sama po sebi nikakve veze s ovim razlikovanjem između proizvodnog i neproizvodnog rada. Na primjer, kuvari i konobari u nekom javnom hotelu su proizvodni radnici ukoliko se njihov rad za sopstvenika hotela pretvara u kapital. Ista ova lica su neproizvodni radnici u svojstvu menial servants, ukoliko ja njihovim uslugama ne stvaram kapital, već trošim na njih svoj dohodak. A u stvari su ta ista lica i u hotelu za mene, potrošača, neproizvodni radnici.“ (Isto, str. 103); Ili: „Iz predhodnog proizilazi da biti *proizvodan rad* jeste takva odredba rada koja prije svega nema nikakve veze s *određenom sadržinom* rada, ni s njegovom posebnom korisnošću ili osobenom upotrebnom vrijednošću u kojoj se predstavlja.“ (Isto, str. 304); Nešto dalje: „Pjevačica, na primjer, koja na svoj sopstveni rizik prodaje svoje pjevanje *neproizvodan je radnik*. Ali kada tu istu pevačicu angažuje neki enteprenuer... da bi zaradio novac, ona je *proizvodni radnik*, jer proizvodi kapital“ (isto, str. 304).

njuje za kapital, već *neposredno za dohodak*“, čiji cilj nije oplodnja uloženog kapitala, već zadovoljavanje određenih potreba.¹⁴

Vidimo da isti rad može biti proizvođan i neproizvođan, zavisno od toga da li se novac predujmljuje kao kapital, s ciljem oplodnje, ili kao dohodak, s ciljem potrošnje. Ukoliko se novac izdaje u obliku trošenja dohodaka, cilj je upotrebna vrijednost, koja zadovoljava određenu potrebu, te, zato, neproizvođni radnik za svog kupca ne proizvodi robu. Što ta upotrebna vrijednost može potencijalno postati roba, ili, pak, što kroz tu razmjenu, na primjer, vlasnik dohotka može dobiti više neplaćenog rada (što je uslovljeno zakonima kretanja najamnine) nego djelatni kapitalista — to nema veze sa ovim određenjem proizvodnog rada. „Gdje se razmjena novca obavlja neposredno za rad koji ne proizvodi kapital, dakle *nije proizvođan rad*, on se kupuje kao *usluga*, što uopšte nije ništa drugo već izraz za posebnu upotrebnu vrijednost koju rad pruža kao i svaka druga roba...“¹⁵ Prema tome, i rad koji obavlja uslugu može egzistirati kao najamni rad, ali ne mora ujedno biti i proizvođan rad. Proizvođan rad se uključuje u proces društvene reprodukcije od strane vlasnika faktora proizvodnje, neproizvođan od strane vlasnika dohodaka.¹⁶

Na osnovu navedenog Marksovog stava možemo zaključiti: rad kao proizvođan rad pojavljuje se i u onim djelatnostima u kojima se ne stvara materijalni proizvod, ukoliko se radi o razmjeni rada za kapital sa ciljem njegove oplodnje, odnosno u datim djelatnostima može se stvarati materijalno bogatstvo, ali da rad bude neproizvođan, egzistirajući kao usluga (usluga se tretira u njenom socijalno-ekonomskom značenju). Tako, u ovom užem tumačenju, Marks uslugu definiše kao suprotnost proizvodnom radu, kao neproizvođan rad. Ovakvo razlikovanje proizvodnog i neproizvođnog rada, odnosno definisanje usluge, bitno je za definisanje proizvodnog i neproizvođnog rada u savremenim uslovima, kada društvene djelatnosti postaju sve značajniji dio procesa društvene reprodukcije.

Jedino pod pretpostavkom da je kapitalistički proces proizvodnje ovladao cjelokupnim procesom materijalne proizvodnje (da je uništio sitnu robnu proizvodnju, sitnog seljaka pretvorio u najamnog radnika i sl.) proizvođan rad stiće, pored svoje osnovne karakterne crte — da je skraćeni izraz za dati društveni odnos, da ga reprodukuje oplođujući uloženi kapital i *sporednu* crtu (ukoliko se analizira proces materijalne proizvodnje kao najvažniji za kapital, dok su ostale oblasti apstrahovane), da za rezultat ima i materijalno dobro.¹⁷

Neposredna veza s procesom materijalne proizvodnje i procesom proizvodnje nove vrijednosti je najčešće korišćeni kriterij za

¹⁴ K. Marks: Isto, str. 104.

¹⁵ K. Marks: Isto, str. 308.

¹⁶ Sire vidjeti o ovom razgraničavanju između proizvodnog rada i usluge u citiranom radu M. V. Solodkova i L. Krilova, str. 108—128.

¹⁷ K. Marks: „Teorije o višku vrijednosti“, isto, str. 313.

razlikovanje proizvodnog od neproizvodnog rada.¹⁸ Pri tome se Marksova analiza proizvodnog i neproizvodnog rada, koja je ograničena na sferu materijalne proizvodnje, tretira kao analiza koja važi za cjelokupni proces društvene reprodukcije. Posledica takvog stava je izjednačavanje proizvodnog rada sa radom koji stvara materijalni proizvod i novostvorenu vrijednost, pa se kao proizvođan rad pojavljuje i rad seljaka, samostalnog zanatlije i sl., mada Marks izričito ističe da njihov rad, iako stvara materijalno bogatstvo društva, nije proizvođan. Nije proizvođan, jer seljak nije u najamnom radnom odnosu prema kapitalisti, njegov rad ne oploduje kapital.

Ovakav prilaz kriteriju razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada uslovljen je i sledećom dilemom: ako se prizna proizvodni karakter radovima izvan procesa materijalne proizvodnje, dakle radovima koji za rezultat nemaju upotrebnu vrijednost i vrijednost, onda se time priznaje činjenica da rad u, na primjer, društvenim djelatnostima stvara vrijednost, odnosno višak vrijednosti, što je direktno suprotno Marksovoj teoriji vrijednosti.¹⁹

Već smo nekoliko puta istakli da pojam proizvodnog rada nema nikakve veze sa sadržinom rada, sa rezultatom rada, već je bitno da li dati rad oploduje uloženi kapital ili ne. Polazeći upravo od takvog kriterijuma, Marks u III tomu „Kapitala“, analizirajući trgovinski kapital, zaključuje: „Industrijskom kapitalu prometni se troškovi ispoljavaju kao neproizvodni i jesu to. Trgovcu se oni ispoljavaju kao *izvor profita*, koji — pod pretpostavkom opšte profitne stope — stoji u srazmjeri prema njihovoj veličini. Zbog toga izdatak koji se ima izvršiti za ove prometne troškove predstavlja za trgovinski kapital *proizvodno ulaganje*. Prema tome je i *trgovinski rad koji on kupuje za njega neposredno proizvođan*.“²⁰ (pod. B. M.)

¹⁸ „Proizvođan je samo onaj rad koji je neposredno vezan za *proizvođnju* materijalnih dobara“; „Društveno proizvođan rad u prvom je redu sinonim *materijalnog rada*“ (A. Dragičević: „Aktuelna politička ekonomija“, isto, str. 75 i 70); O navedenom problemu šire vidjeti: M. Trkulja: „Rad i dohodak u društvenim djelatnostima“, Marksistička misao, 3/1976; D. Dragičić: „Teorijska zasnovanost i društveno-ekonomsko značenje slobodne razmjene rada“, Marksistička misao, 2/1979; M. Pavlović: „Otvorena pitanja teorije i prakse slobodne razmjene rada“, Marksistička misao, 3/1979; R. Davidović: „Izvorni elementi društvenog dohotka“, Ekonomska politika, br. 80, od 8. 09. 1955 i slično. Ne znamo da li je u pitanju štamparska greška ili ne, ali dr S. Klimov na sledeći način objašnjava proizvođan rad: „Marksova definicija specifično kapitalističkog proizvodnog rada može se formulisati na sledeći način: proizvođan je onaj rad koji se razmenjuje za dohodak, tj. on je angažovan od strane kapitaliste u sferi njihove potrošnje, gdje oni troše dohodak (koji je dio profita), a ne investiraju ga kao kapital da bi stvorili profit“. (pod. B. M.); S. Klimov: „Slobodna razmena rada kao novi oblik samoupravne integracije društvenog rada“, Marksistička misao, 2/1979, str. 92.

¹⁹ „Jer kada bismo sav društveni rad „kalkulirali“ kao privredno proizvođan, morali bismo revidirati i sva naša shvatanja o porijeklu i prirodi društvenog dohotka — ne samo u socijalizmu, nego i u kapitalizmu. Šta bi uopće ostalo od političke ekonomije?“ (A. Dragičević, isto, str. 91).

²⁰ K. Marks: „Kapital“, isto, str. 1177.

Očigledno je iz ovog stava da Marks pravi jasnu razliku između rada koji stvara vrijednost, odnosno višak vrijednosti (pa se trgovinski troškovi — misli se na čiste troškove prometa — pojavljuju kao neproizvodni²¹, odnosno rad u trgovini ne stvara vrijednost i višak vrijednosti) i rada koji se pojavljuje kao *proizvodan* (rad trgovinskih radnika oplođuje uloženi kapital). Na bazi Marksove teorije vrijednosti jasno je gdje se stvara vrijednost i višak vrijednosti, odnosno u kojim oblastima društvene reprodukcije se ne stvaraju. Na osnovu toga razlikovanja Marks je i objasnio funkciju trgovinskog i kamatonosnog kapitala u društvenoj reprodukciji, njihovo učešće u raspodjeli stvorenog dohotka. Stvaranje vrijednosti i viška vrijednosti pojavljuje se *kao uslov ali i ne dovoljan* za sve oblasti društvene reprodukcije da bi rad egzistirao kao proizvodan rad, kao rad koji oplođava uloženi kapital. Proizvodan rad može postojati i u djelatnostima u kojima se ne stvara vrijednost i višak vrijednosti (Marksovi primjeri trgovine, glumca, pjevačice i sl. ukoliko su u najamnom radnom odnosu prema kapitalisti). I obrnuto: imamo djelatnosti u kojima se stvara vrijednost, koje učestvuju u stvaranju društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, ali rad u njima nije proizvodan jer kapitalistički način proizvodnje još nije prodro u njih (rad seljaka, zanatlije i sl.).

Upravo navedene dileme i problemi doveli su do shvatanja (da bi se eliminisala suprotnost između proizvodnog i neproizvodnog rada) da se u socijalizmu i rad u društvenim djelatnostima, pa i u državnoj administraciji, odnosno svaki društveno koristan rad pojavljuje kao stvaralac vrijednosti, pa time i kao proizvodan.²² Poznata je Marksova kritika raznih apologetskih gledišta o proizvodnom radu, koja, proglašavajući za proizvodan rad svaki rad koji stvara upotrebnu vrijednost, ili društveno bogatstvo, svaki društveno koristan rad ili rad koji stvara bilo kakav užitak — nastoje da proizvodnim pokažu vlasnike faktora proizvodnje, da opravdaju nužnost klasnih podjela, da opravdaju eksploataciju.

3. Od veoma raznovrsnih tumačenja proizvodnog rada u samoupravnom socijalizmu odabrali smo samo neka, koja će najbolje reprezentovati postojeća razmimoilaženja.

Ne ulazeći ovom prilikom šire u analizu shvatanja koja proizvodni rad izjednačavaju sa radom u materijalnoj proizvodnji, da bi predhodne napomene bile jasnije, smatramo da treba istaći i sledeći problem. Opravdanje navedene koncepcije (društveni aspekt analize proizvodnog rada) nalazi se u Marksovom objašnjenju relativne proizvodnosti rada u kapitalizmu — da radnik „u svom proizvodu

²¹ Podjela na proizvodne i neproizvodne troškove data je sa aspekta stvaranja vrijednosti, a ne sa aspekta razgraničenja proizvodnog od neproizvodnog rada, kako tvrdi A. Dragičević; isto, str. 78.

²² Šire vidjeti diskusije o proizvodnom radu u „Ekonomske politici“, na primjer: R. Radovanović — „Društveni proizvod i nacionalni dohodak“, Ekonomska politika, 21. 04. 1955; Detaljna analiza sličnih stavova u sovjetskoj ekonomskoj nauci data je u citiranom radu Solodkova i Krilova.

opredmećuje više radnog vremena nego što je opredmećeno u proizvodu koji ga kao radnika održava u životu“. Na bazi toga se izvodi zaključak da isti kriterijum važi i u socijalizmu — bitno je da radnik stvara više materijalnih dobara nego što mu je potrebno za reprodukciju njegove radne snage.²³ Očigledno je da su se kriterijumi pomiješali. Za kapitalistu je bitno da prisvaja neplaćeni rad, da oplođuje uloženi kapital. Proizvodnja materijalnih dobara (društveni aspekt analize proizvodnog rada) i prisvajanje neplaćenog rada dvije su različite stvari, koje međusobno ne moraju imati nikakve veze.

S druge strane, ističe se da u komunizmu neće biti potrebe (i smisla) da se pravi razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada, jer „bit će to zajednica u kojoj će se „zbijsko bogatstvo“ i svestrano djelovanje „oslobođenog proizvođača“ ogledati u *razvitku ljudskih snaga i razvitku društvenog individuuma*.“²⁴ Međutim, očigledno je da se zanemaruje jedna Marksova napomena vezana za buduće društvo (koju i autor na jednom mjestu citira), u kojoj se podvlači da će proizvodni rad u komunizmu nestati kao *klasna tvorovina*. Kada se pođe od navedenih pretpostavki u analizi proizvodnog rada, onda ovakvo antidijalektičko zaključivanje o proizvodnom radu u budućem društvu nije ništa iznenađujuće.

Cilj socijalističke proizvodnje, u različitim varijantama, često se uzima kao polazna osnova za opredeljenje proizvodnog rada u socijalizmu.

„Cilj socijalističke proizvodnje je sasvim drugačiji — *čovjek*, njegov svestrani napredak i razvoj.“²⁵ U zajednici slobodnih proizvođača rad svakog člana, kao dio ukupnog društvenog radnog dana, je neposredno društven rad, te se ukupni društveni proizvod pojavljuje kao proizvod svih udruženih proizvođača. U takvim uslovima kao proizvodan rad se pojavljuje rad koji je „*immanentan samom procesu društvene proizvodnje*, rad koji je uslovljen socijalističkim samoupravnim odnosima proizvodnje. Svaki takav rad opredmećuje se u ukupnom društvenom proizvodu.“²⁶ Vidimo da se tretiranje proizvodnog rada vrši s aspekta kretanja socijalističkog društva prema komunizmu, te se zato i ističe da se radi o „*novom sadržaju pojma proizvodnog rada i novom pojmu proizvođača* kao samoupravljača.“ Kao proizvodan rad pojavljuje se i rad u obrazovanju, nauci, zdravstvu, kulturi i sl. ukoliko je rad u ovim djelatnostima izjednačen sa radom u materijalnoj proizvodnji, ukoliko su „*ovi radovi neposredno samoupravno udruženi* u društvenim djelatnostima, ukoliko su postali dio jedinstvenog procesa rada“. Rad utrošen na *fraux frais* proizvodnje, koji su neophodni za odvijanje društvene re-

²³ A. Dragičević: Isto, str. 70.

²⁴ Isto, str. 105.

²⁵ M. Todorović: Isto, str. 230.

²⁶ Isto, str. 230.

produkcije, je neproizvodan (čisti troškovi prometa, zatim radovi koji nijesu imanentni procesu proizvodnje — političko-državni aparat, narodna odbrana, bezbjednost i sl.). I ako je polazna osnova — svestrani razvoj čovjekove ličnosti, ovim definisanjem proizvodnog rada isključuje se rad van sfere udruženog rada, a određenim stepenom integrisanosti društvenih djelatnosti u udruženi rad stiče rad u njima proizvodni karakter, dok je u materijalnoj proizvodnji to sam po sebi.

I kod kvantitativnog opredeljenja proizvodnog rada dolazi do izražaja nekonzistentnost navedenog stava. U odnosu na do sada navedeno opredeljenje proizvodnog rada pravi se razlika, pa se proizvodan rad u socijalističkom samoupravnom društvu definiše kao „onaj rad kojim radnik proizvodi najmanje onoliko vrijednosti, proizvoda (materijalnih dobara i usluga) koliko iznosi njegova lična i zajednička, kao i društvena potrošnja“.²⁷ U jednom slučaju kriterijum je razvijenost odnosa samoupravno udruženog rada, u drugom — sposobnost radnika da stvori ekvivalent svoje lične, zajedničke i opšte potrošnje.

Potrebno je skrenuti pažnju na shvatanje koje za polaznu osnovu pri analizi proizvodnog rada u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima uzima proces udruživanja i povezivanja radnika iz društvenih djelatnosti sa radnicima u materijalnoj proizvodnji. Tako integrisan rad društvenih djelatnosti, na bazi udruživanja rada i sredstava, na bazi zajedničkog programa razvoja, ukratko — na dohodovnoj osnovi, postaje integralni dio proizvodnog procesa, te kao i rad u materijalnoj proizvodnji — proizvodan. On postaje dio ukupnog radnika, obavljajući određenu podfunkciju. Na bazi svoga doprinosa stvaranju nove vrijednosti, društvene djelatnosti stiču dohodak, kao rezultat svoga rada.²⁸

Stepen integrisanosti rada radnika društvenih djelatnosti sa radom radnika u materijalnoj proizvodnji ne može biti, smatramo, kriterij razgraničenja proizvodnog od neproizvodnog rada. Svaki društveno-ekonomski sistem ostvarivao je tu integrisanost na način i obim koji je najbolje njemu odgovarao. Suprotstavljenost jednog i drugog rada, koja je u eksploatatorskim društveno-ekonomskim formacijama uslovljena klasnim razlikama, sada se prevazilazi jednakim društveno-ekonomskim položajem radnika — rad i njegovi rezultati postaju jedina osnova učešća u procesu društvene reprodukcije. Mada se direktno ne navode kao kriterijum razgraničenja proizvodnog i neproizvodnog rada, dohodak i dohodovni odnosi su dati kao nešto što se pretpostavlja, kao osnova tog kvalitativno novog oblika integrisanja društvenog rada, te je to ono što treba istaći u navedenom stavu, kao polaznu metodološku osnovu za rešenje pitanja proizvodnog rada u samoupravnom socijalizmu.

²⁷ Isto, str. 241.

²⁸ V. Zeković, isto, str. 9.

Shvatanja koja polaze od dohotka, kao istorijskog oblika ispoljavanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, i dohodovnih odnosa koji se uspostavljaju u procesu društvene reprodukcije predstavljaju pravu polaznu osnovu za razgraničenje između proizvodnog i neproizvodnog rada u samoupravnom socijalizmu.

Polazeći od dohotka kao motiva poslovanja samoupravnih robnih proizvođača, proizvodan rad se definiše na sledeći način: „*Ali to znači da i za socijalističke robne proizvođače ne mora biti plodonosan svaki proizvodni rad*, jer se uspešnost njihovog poslovanja ne mjeri neposrednom količinom proizvodnih upotrebnih vrijednosti, nego veličinom dohotka koji se dobija prodajom tih proizvoda. U tom smislu, u našem sistemu društvenih odnosa postoji mogućnost tog užeg tumačenja proizvodnog rada. Međutim, i u ovom slučaju — kao i u kapitalističkom načinu proizvodnje — riječ je o diferencijaciji unutar proizvodnog rada u smislu da je za samoupravne robne proizvođače *plodonosan* proizvodan rad samo ako donosi dohodak.“²⁹ U okviru shvatanja koja polaze od dohotka kao kriterijuma za razgraničenje proizvodnog od neproizvodnog rada ističe se i mogućnost „da se svaka radna aktivnost koja donosi dohodak i nije u suprotnosti sa društvenim normama smatra proizvodnim radom“,³⁰ ali se i daje ograničenje — to ne važi za oblast prometa, za državnu administraciju i slično. I ako se pravi razlika između rada koji stvara materijalno dobro i rada koji je proizvodan, koji donosi dohodak, ipak se dohodak, kao kriterij razgraničenja proizvodnog od neproizvodnog rada, ograničava manje-više, u navedenim shvatanjima, na oblast materijalne proizvodnje. Smatramo da analizu treba dovesti do kraja i definisati proizvodan rad u svim oblastima društvene reprodukcije samoupravno udruženog rada.

4. Pošto se kod Marksa analiza proizvodnog i neproizvodnog rada pojavljuje kao jedan aspekt analize društveno-ekonomskih odnosa, polazna pretpostavka objašnjenja proizvodnog i neproizvodnog rada u uslovima odnosa udruženog rada je upravo objašnjenje karaktera tih odnosa, koji nastaju na bazi samoupravnog udruživanja rada i sredstava. Dohodovni odnosi, na postojećem stepenu razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i proizvodnih snaga, u cjelini odnosa samoupravno udruženog rada predstavljaju najznačajniji dio. Pošto je prisvajanje dohotka osnovni cilj organizovanja proizvodnje, odnosno procesa rada uopšte, pošto se dohodak pojavljuje kao istorijski oblik ispoljavanja odnosa udruženog rada, to je svaki rad, u uslovima samoupravno udruženog rada, koji stvara dohodak, kao preobraženi oblik novostvorene vrijednosti, odnosno omogućava njegovo prisvajanje — proizvodan rad. I obrnuto — svaki rad van sistema udruženog rada, bez obzira na to da li on stvara ili ne stvara materijalno bogatstvo, odnosno nacionalni dohodak, da li ili ne stvara vrijednost je neproizvodan rad.

²⁹ D. Dragišić: Isto, str. 66.

³⁰ R. Savković: Isto, str. 80.

Neproizvodan je takođe u sistemu udruženog rada, koji se tek razvija, učvršćuje i ima znatne ostatke starog, i svaki rad koji svoje učešće u društvenoj reprodukciji i raspodjeli stvorenog dohotka zasniiva na raznovrsnim monopolnim, vlasničkim i sl. pravima, koja, i ako se radi o socijalizmu, radnog čovjeka pretvaraju u najamnog radnika (svako negiranje dohodovnih odnosa).

Posebno je pitanje koliko su dohodovni odnosi postali dominantni u sadašnjem trenutku našeg razvoja, bilo to u procesu materijalne proizvodnje, bilo u društvenim djelatnostima i kakvi sve problemi zbog toga nastaju u tokovima društvene reprodukcije i u okviru njih. Ostaci etatističkog, birokratsko-tehnokratskog i svakog drugog regulisanja tokova društvene reprodukcije koji iz tog procesa isključuju radnog čovjeka velika su prepreka i opasnost za brži razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. To ujedno zamagljuje i otežava analizu proizvodnog rada u savremenim uslovima.

Svaka definicija proizvodnog rada treba da izrazi suštinu datog društveno-ekonomskog odnosa. Da izrazi onaj element koji obezbeđuje njegovu reprodukciju, njegov razvoj. U cjelini odnosa samoupravno udruženog rada dohodovni odnosi su ti koji određuju tok i dinamiku našeg daljeg društveno-ekonomskog razvoja. To je i bio razlog da se, imajući u vidu *postojeći* stepen našeg razvitka, opredijelimo za ovakvo tumačenje proizvodnog i neproizvodnog rada u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

BRANKO MEDOJEVIĆ, M. A.

THE SOCIO-ECONOMIC CONTENTS OF PRODUCTIVE LABOUR
UNDER SELF-MANAGING SOCIALISM

S u m m a r y

Marx performed the analysis of productive and unproductive labour in the context of the analysis of the capitalistic socio-economic relations, and therefore the very notion of productive and unproductive labour cannot be considered independently from the character of the given socio-economic relations. Since the analysis of the reproduction of the capitalistic socio-economic relations is considered, it is important to know whether this labour produces the surplus-value on the invested capital, and it is quite irrelevant whether it results in given use-value or not, whether it produces value, i.e. surplus-value, whether it produces national income, i.e. the social product, whether it stands in a given field of social reproduction, whether it satisfies some necessity, etc.

Neglecting Marx's assumption to analyze productive or unproductive labour is shown on the example of the industrial capital, as dominant, neglecting the goal of his analysis — the explanation of the essence of the capitalistic socio-economic relations, led in numerous analyses to the identification of productive labour with the labour in material production, with larger or smaller connection to the production of values. Therefore, it is necessary to distinguish between productive labour as the one showing the essence of the capitalistic socio-economic relations, producing surplus-value on the invested capital, and productive activities, as the ones where the social product, i.e. national income, is formed. Each productive labour is not simultaneously the one contributing to the creation of material wealth, i.e. each labour increasing this wealth is not productive simultaneously (the labour of workers in commerce, although not producing value and surplus-value, is a productive one if we consider the capitalistic organization of turnover; the labour of peasants, although producing the elements of material wealth is not productive, since the peasant is not in a hired labour relation and his labour is not producing surplus-value on the invested capital).

Since the appropriation of income is the basic goal of production organizing in the conditions of the socialistic socio-economic relations, since income appears as a historical form of the realization of relations of the self-managed associated labour, each labour producing income, as transformed from of the newly created value, i.e. enabling its appropriation — is a productive one. It means that each labour in the scope of the self-managed labour reproducing its socio-economic relations, producing, i.e. enabling the appropriation of income is a productive one, and vice versa — each labour out of the system of the self-managed associated labour, regardless whether it produces material wealth, i.e. national income — is an unproductive one. Also, each labour based on the monopolistic, owner or similar appropriation of income, on the negation of the relations of the self-managed associated labour — is an unproductive one.

БРАНКО МЕДОЕВИЧ, кандидат наук

ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ
ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРУДА В
САМОУПРАВЛЕНЧЕСКОМ СОЦИАЛИЗМЕ

Резюме

В контексте анализа капиталистических общественно-экономических отношений, Маркс анализирует производительный и непроизводительный труд, так что понятие о производительном и непроизводительном труду

нельзя посмотреть независимо от характера настоящих общественно-экономических отношений. Так как речь идёт об анализе воспроизводства капиталистических общественно-экономических отношений, существенно следующее—этот труд оплодотворяет ли вложенный труд или нет, а совсем ирелевантно результат ли его определённая потребительная стоимость или нет, создает ли стоимость, вернее прибавочную стоимость или нет, создает ли национальный доход вернее общественный продукт производства или нет, размещен ли в той или иной области общественного воспроизводства, удовлетворяет ли ту или иную потребность и т.п.

Оставание без внимания предположение Маркса, что анализ производительного, а именно непроизводительного труда он совершает на примере промышленного капитала, как доминантного, оставание без внимания цели его анализа, объяснение сущности капиталистических общественно-экономических отношений, обуславливало в многочисленных анализах идентификацию производительного труда с трудом в материальном производстве, с большим или меньшим связыванием за производство стоимости. Из-за этого нужно отличать производительный труд, как труд, который воспроизводит капиталистические общественно-экономические отношения, как труд, который оплодотворяет вложенный капитал, от производительных деятельностей в которых создается общественный продукт производства, а именно национальный доход.

Каждым производительным трудом не является и труд, который создает материальное богатство, а именно, каждый труд, который увеличивает это богатство не является одновременно и производительным (труд торговых рабочих, хотя и не создает стоимость и прибавочную стоимость, он производительный если речь идет о капиталистической организации оборота, труд крестьянина, хотя и совершает материальное богатство, он не является производительным, так как крестьянин не имеет отношения с наемным трудом.

Так как присваивание дохода основная цель в организации производства в условиях социалистических самоуправных общественно-экономических отношений, так как доход является историческим видом обнаруживания отношений в самоуправном объединенном труде, это каждый труд который создает доход как преобразенный вид новосозданной стоимости, а именно, который дает возможность его присваивания — производительный труд, значит, каждый труд, в границах самоуправного объединенного труда, который воспроизводит его общественно — экономические отношения, который создает, а именно дает возможность присваивать доход, является производительным и напротив, каждый труд, который не в системе самоуправного объединенного труда, несмотря на то, создает ли материальное богатство, именно национальный доход или нет, является непроизводительным. Непроизводительным, также является каждый труд, который своё существование основывает в монопольном, собственническом и подобном присвоении дохода, в негации отношений самоуправного объединенного труда.

